

Axtarışlar, kəşflər

FƏZLULLAH NƏİMINİN İZİYLƏ

Camal MUSTAFAYEV

Təsəvvüfün (sufiliyin) təzahürlərindən olan hürufilik çoxdan tədqiq edilir. Buna baxmayaraq hürufiliyin nə qədər müəmmaları açılmamış qalmaqdadır. Bu təriqətin banisi Fəzlullah Nəiminin faciəsi belə müəmmalardandır. Onun tarixi taleyi haqqında doğru-dürüst təsəvvürümüz yoxdur. Bu sahədə qaynaqlarda gizli qalan gerçəkləri üzə çıxarmağa, elmə gətirməyə ehtiyac var.

Bu araşdırma həmin ehtiyacı ödəmək üçün qələmə alınıb. Osmanlı imperiyası tarixindən əxz edilən məlumatlar əsasında yazılıb. Həmin məlumatlarda Fəzlullahın faciəsinin sırf siyasi motivi açıqlanır. Şairliyi, şeirləri, hürufi düşüncə tərzini xüsusundə söhbət getmir. Filosof, təriqət başçısı kimi onun fəaliyyətinin mülkiyyət qeyri-bərabərliyinin ziddinə yönəldiyi bildirilir. O, bu üsyankar qayəsi yolunda əzabla edam edilib. Qaynaqların bəzində diri-diri dərisi soyularaq öldürüldüyü deyilir. Bəzində isə neçə həmfikirlərilə birgə tonqalda yandırıldığı yazılır. Hadisə Birinci Sultan Muradın (1359-1389) dövründə Türkiyədə vəqə olub. Türk tarixçisi Aşıkpaşa oğlu (1393-1481) hadisəni qısaca təsvir edib. Tarixçi «*Tevarih-i Al-i Osman*» kitabında Fəzlullahın Sultan Muradın vəziri olduğunu xəbər verir. Əcəmdən gəlmiş bu filosof vəzir olanda varlıların mal-mülkünü müsadirə etdirməyi düşünüb. Özünün bu niyyətini Sultan Muradın əliylə gerçəkləşdirmək istəyib. Vəzirin bu qəbildən təklifini padşah qəzəblə rədd edib.

Onların arasında olan ciddi söhbət səhnəsi təsvirdə verilib. Bu gərgin ixtilafda Sultan Murad Fəzlullahı vəzirlikdən çıxarıb. Aşıkpaşa oğlunun bu mövzuda yazdığına haşiyədə Fəzlullahın dərisi soyularaq öldürüldüyü əlavə edilib. İndi isə məlumatın mətnini büsbütün iqtibas etmək lazımdır (Azərbaycan türkcəsinə azca uyğunlaşdırmaqla):

«Hekayət: Əcəm vilayətindən bir həkim (filosof) gəldi, Fəzlullah deyirdi, padşaha təqrib (yaxınlıq) kəsb etməklə axır vəzir oldu, bir gün padşaha dedi: Sultanım, sənin vilayətində malın (zənginliyin) nəhayəti yoxdur, indi padşahlara adətdir ki, o maldan bəhanəylə padşahın xəzinəsinə götürülər. Padşah ondan sual etdi və dedi: bu dediyin mal nə kimi yerlərdən hasil olur? Fəzlullah dedi: bu məmləkətin xalqının əksəri zəkat verməzlər, indi cəmi vilayətindən bu xalqın zəkatlarını cəbrlə (zorla) almaq görəkdir, mübaliğə mal cəm olar bu səbəblə. Padşah ona belə cavab verdi ki, ... zəkat və sədəqə fəqərəndir, zəkat yeməyəmi müstəhakam (layiqəm) ki, müsəlmanlardan cəbrlə zəkat alım, dəxi yeyim dedi. Mənim məmləkətimdə üç halal loğma (yemək) vardır ki, mənim əlimdədir. Bu üç halal loğma qeyri padşahlarda yoxdur dedi. Birisi gümüş mədənləri və birisi kafirlərdən alınan xəracdır və biri dəxi qəzavatlarda (din uğrunda müharibələrdə) alınan qənimət maldır dedi. Mənim mansur (qalib) əsgərlərim bu halal loğma ilə yaşayırlar və ləşgərimə (orduma) haramı yedirib, haramı qə-

cəm etdi və minbərə çıxıb, o fəsadçıların, mülhid və zındıqların qətlərini vacib bilənlərin və onlara müqavimət edənlərin özüm savaba nail olacaqlarını bəyan etdi, atəşə yaxmalarına coşdurdu və Təmazgah səhrasında odun cəm edib onları atəşə yaxdı, hətta atəşi paltodan üfürməklə sağ qalanlar oldu, biri qaçıb canını qurtardı, bir miqdar yandı». (*Hüseyn, «Beda'i-ül-veka'i», Moskova, 1961, 1-ci cilt, sayfa 324-325*).

Müəllifin yazdığı bu əhvalatlar Fəzlullahın taleyini tarixi gerçək cəhətdən araşdırmaq imkanını artırır. İlk növbədə onun doğma yurdunun Təbriz olması doğrudur. Onun irsinin Marburqda saxlanılan əlyazması bunu açıq təsdiqləyir. (293 MS. Orient. Oct.2241 Staatsbibliothek. Fadl-Allah b. Abu-Muhammad at-Tabrizi al-Hurufi).

Tarixçinin qalan məlumatları bir qədər geniş şərh edilməlidir. Hekayətdən məlum olur: Fəzlullah vəzirlikdən çıxarılandan sonra müəyyən vaxt göz həbsinə alınıb. Ancaq «fəsadçı» fikrindən dönməyib; gizli olaraq yaymağa çalışıb. Bu yöndə ona istinadgah olan hürufi həmfikirləri idilər. Onu ciddi nəzarətdə saxlayan isə Mahmud Paşa olub. Bu şəxs o zaman Baş müfti vəzifəsini daşıyırdı. (Türk şairi Ənvəri «*Düsturnamə*» poemasını ona həsr etmişdi). Mahmud Paşa özünü Fəzlullaha zahirən bir dost kimi göstərirdi; onun etimadını qazanmışdı. Bununla bərabər Baş müfti onu gizlicə izləməyindən qalmırdı. Bu iş eyni zamanda Mevlana Fəxrəddin Əcəmini bir casus kimi cəlb etmişdi. Bu şəxsin özü kim idi, hansı mövqe sahibiydi? Əcəmdən Türkiyəyə gəlib, burda saray mühitinə yaxın olmuşdu. Ədirnədə müdərriş idi, bundan əlavə müfti təyin edilmişdi. Həyat şəraitindən razı idi: maaşda otuz axçadan artıqdan imtina etdiyini yazır Hüseyn. Görünür, Mahmud Paşaya qulluq göstərmək istəyi Mevlananı Fəzlullaha qarşı casusluğa təşviq etmişdi. Bu təriqət başçısının sirrini saraya xəbər verməklə, onun qətlinin zəruriliyinə padşahı inandırmışdı. Fəzlullahı neçə hürufilərlə birgə yandırmağa fanatik dindarları qızıqsıran Mevlana Fəxrəddin Əcəmi olub.

Onun bu faciəyə bəisliyi müxtəlif qaynaqlarda iz buraxıb. XVII əsrin məşhur türk səyyahı Evliya Çələbinin «*Səyahətnamə*»sində bu hadisəyə toxunulub. Müəllif həmin əsərdə bu xüsusda gərəqli qeydlər edib. Bu qeydlərin əvvəlində xüsusən bir məlumatı diqqətə yetirir: «Mevlana Fəxrəddin əl-Əcəmi Ədirnədə bir hərfi (hürufi) zındığa məzhəbinə salıq olub, neçə adamı mürtəd edərək, həm zal, həm məzl olmuş». (*Evliya Çelebi, Seyahatname, İstanbul, 1896, 3-cü cilt, sayfa 475*).

Evliya Çelebi burda Mevlananın hürufilik məzhəbindən olduğunu bildirir. Mevlana Fəxrəddin bu

təriqətə qarşı daxildən satqınlıq edirmiş. O, firqə yoldaşlarını «zındıqlar», «mürtədlər» adıyla güdaza verib. Evliya Çələbi onun satqınlığı ilə bağlı «həm zal, həm məzl olmuş» deyir. Bu ifadədə «zal olmaq» - yolunu azmaq, «məzl olmaq» - yolu azdırmaq mənası daşıyır.

Evliya Çelebi səhra Mevlananın şəriət əsasında hürufiləri zındıqlar, mürtədlər elan etdiyini yazıb. Hürufilərin müqavimət göstərdiklərinə səthi şəkildə işarə edib. Onun bu qeydləri türk tarixçisi Hüseynin məlumatilə səsləşir.

Qaynaqlarda Fəzlullahla bağlı yazılan hekayət Nəsiminin bəzi şeirlərində rast gəlinən məlumata uyğundur. Bu növ əks-sədalar yeri gəldikcə müvafiq nümunələr əsasında əyani surətdə göstəriləcək. Ancaq mətləbə keçmək üçün vacib bir məlumatı söyləyək. Nəsimi Birinci Sultan Muradın zamanında Türkiyəyə gəlmişdi; hürufi təriqətçisi olaraq fəaliyyət göstərirdi. Nəsiminin Türkiyəyə can atdığını bildiren bu misraları məşhurdur:

*«Neylərəm mən bunda durub, çünki dildar andadır,
Sanma kim, anda dediyim Bursa ya Larandadır».*

(Larəndə Qaraman qəsəbəsinin əvvəl daşdığı addır - Konya vilayətindədir).

Şübhəsiz, Nəsimini Türkiyəyə dəvət edən vəzir Fəzlullah idi. Bu vəzir geniş nüfuzlu təriqət əhlini himayə edir; fəaliyyətlərinə əlverişli şərait yaratmağa çalışırdı. Hətta onlar üçün xüsusi bina inşa etdirdiyini Aşıkpaşa oğlu öz əsərində bildirib.

Nəsimi şeirlərinin birində özünü təqdim edəndə ona «Ruma gəlmiş kafir» dediklərini bildirir. Həqiqətən, mübariz təriqətçi kimi əleyhdarlarının sərt müqaviməti ilə üzləşirdi. Təqib edildiyini, məhbəslərə atıldığını məqamı gəldikcə dilə gətirib. Baş qazi Mahmud Paşanın onları aldatdığını, xainliyini şifrəli bir üsulla xəbər verib.

*«Ol şahın adı ki, həqdən Əhmədi Mahmud idi,
Təqəzadır, maməzadır, ta müqəddərdir qədər».*

Bu beytdə birinci misra açıqdır: Mahmud Paşa xatırlanır. İkinci misrada isə sözlərin mənasını açmağa ehtiyac var. Təqəza (Təqaz)- məhkəmə hüzuruna çıxmaq, yaxud mühakimə olunmaqdır. Maməzad (Məzad) əks tərəf, qarşı duran tərəf mənasındadır. Müqəddər qədər (Qadər) xain, satqın, xainlik edən deməkdir. Bu sözlər ehtiyatla deyildiyi üçün belə pərdəli şəkildədir. Burda Mahmud Paşanın ünvanına gizli bir lənət oxunur. Hürufiləri əvvəlcə riyakarlıqla aldadıb, sonra məhkəməyə çəkdiyi üçün.

Başqa bir şeirində Mevlanaya qarşı bəslədiyi qəzəb, nifrət hissini açıq əks etdirib.

*«Zahid-i zərraqı hər dəm oda yandırmaq gərək
Gərçi məndən eşidərsən Şeyx həm Mevlanəni».*

Burda odda yandırılması tələb edilən Şeyxin adı xatırlanmır. Ancaq Mevlananın adı, Fəzlullahın qətlinin səbəbkarı kimi, yuxarıda araşdırılan tarixi məlumatlardan tanışdır.

Nəsiminin Mahmud Paşa, yaxud Mevlana haqqında sözləri əslində ilk qaynaq sayıla bilər. Fəzlullahın edam edilməsinin bəisləri xüsusunda Hüseyinin anladılan məlumatı bu qaynaq əsasında təsdiqlənir.

Nəsiminin neçə şeirlərində Fəzlullahın faciəli qətlinin ağırlı təsirini əks etdirən motivlərə rast gəlinir. Hürufilərin «Sahib-i zaman» ünvanı ilə təbliğ etdikləri pirin faciəsini dünyanın «məhşər günü» adlandırır.

*«İrşidi vədəsi sahib zamanın
Ulu divan quruldu, məhşər oldu».*

«Sahib-i zaman» bəşərin haqq-ədalət arzusunu Allahın iradəsilə bərqərar edən mənası daşıyır. Bu anlam eyni zamanda «Mehdi» adıyla ifadə edilir. Fəzlullah ilahi bir missiyanın daşıyıcısı olaraq ideala yüksəldilir. Onun qətl Nəsimini pirindən, böyük əqidə dostundan ayırdı. Mətin iradəsinə baxmayaraq, Nəsimi bu faciədən həqiqətən sarsılmışdı.

*«...Ey müsəlmanlar, mədəd, ol yar (dost) pünhan ayrılır,
Ağlamayım neyləyim, çün gövdədən can ayrılır.
...Məhşəri-yövmül-hesab qopdu qiyamət başıma,
Ey Yusif surətli, məndən piri-Kənan ayrılır».*

«Bulunmaz» rədifli şeirinin bir yerində, görünür, eyni faciənin təsiri ilə ürək acı ilə deyir:

*«Xəlqin əməli azdı könül yıxıcı öküş (ökünc-təəssüf)
Bir xəstə könül yapıcı memar bulunmaz».*

Fəzlullah edam edilən arada Nəsiminin məhbəsdə olduğunu bəzi motivlərdən hiss etmək olar. Müha-kimə olduğunu qazi Mahmudla bağlı verdiyi məlumatda bildirirdi. Başqa neçə məqamlarda məhbəslü-ğünə işarət etdiyi sətirlərlə rastlaşırıq.

*«Fəzli-ilahə canını eylə fəda, Nəsimi, sən
Olma məlul, ayıtma kim, bəndü həsar içindəyəm».*

*«...Fələk tərsinə dövr eylər, məgər axır zaman oldu,
Qəfəsdə tutiyü qumru, çəmənlərdə qürub (qara qar-
ğa) oynar».*

*«...Qaziyə nəsnə verməriz rüşvət için bu dəvidə,
Qaziyi-həqq qatında çün adil imiş şühudumuz».*

Nəsiminin qazilərin rüşvətçiliyi haqqında bu sö-zünü qısaca araşdıraraq. Xatırladığımız türk tarixçisi Hüseyin Türkiyədə həmin dövrdə qazilərin rüşvət

almalarından xüsusi yazırdı. Qanuna zidd olan bu növ halların yayılması səbəbindən xalq haqsızlıqlara məruz qalırdı. İldırım Bayazıdın padşahlığı (1389-1402) zamanında bu vəziyyət getdikcə kəskinləşirdi. «Axır xalqın ah-naləsi padşaha yetişəndə, - yazır Hüseyin, - xabı qəflətdən (ayılıb) agah oldu, təftiş etdirdi». Təftişçilər Anadolu, Rumeli vilayətlərindən 80 nəfər qazini tutub, buxovlayıb padşahın hüzuruna gətirdilər. Padşah onları «ağacdan çatma» evdə həbs etdirib, evə od vurub yandırtmaq istədi. Vəzir Əli Paşanın xahişilə qazilər bundan xilas edildilər. Bu tarixi məlumatla nisbətə Nəsiminin qazilərin rüşvətçiliyinə işarətinin həqiqət olduğu meydana çıxır. Belə vəziyyətlə məhbəslü-ğündə qarşılaşdığı özünün sözlərindən aydın olur.

İndi isə Fəzlullahla bağlı tarixi gerçəyin başqa gizli nöqtəsini açmaq, anlatmaq lazımdır. Birinci Sultan Muradın vəziri olmasını şərtləndirən amillər açılmalıdır. Daha bir nadir əlyazması həmin sirri diqqətlə izləmək cəhətdən uğurlu tapıntı oldu. Diqqəti çəkən bu əsər «Haza menakibi Şeyx Bedreddin bin Qazi İsrail» adlanır. Alman türkoloq alimi Franz Babinger 1943-də Leipzig-də əlyazmanın faksimilini nəşr edib. Bu mənkibə Şeyx Bədrəddin Simavinin (1369-1420) həyat hekayətini şeirlə epik biçimdə əks edir. Onun müəllifi Şeyxin öz nəvəsi Halil bin İsmaildir.

Bu qaynağın bir bölməsi (16-17-ci səhifələr) Fəzlullahla həsr edilib. Əlyazmasında Feyzullah yazılıb, ancaq əslində Fəzlullahdan söhbət gədir.

هَذَا مَنَاقِبُ شَيْخِ بَدْرُ الدِّينِ بْنِ قَازِي إِسْرَائِيلَ
بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

Mənkibə müəllifinin məlumatına əsasən Fəzlullah Konyada müdərriş olub; alim, filosof kimi məşhurlaşmış. Onun nücumda, elmi məanidə (sufizmdə teosofiya – ilahi hikmətin dərki), məntiqdə üstünlüyü söylənilir. Sultan Muradın nəvəsi Musa Çələbi, Simavna qazisi oğlu Bədrəddin, Fəzlullahdan dərslər alıblar. Bu müdərrişin şöhrətinə görə Konya mədrəsəsində təhsil almaq həmin gənclərin yüksək arzusuymuş. Onlar arzularına yetmək üçün Sultan Muradın, Qazi İsraildən izin, xeyir-dua istəmişdilər. O zaman onların bu niyyətləri ürəklərinə yerinə yetmişdi. Fəzlullah isə mədrəsədə Musa Çələbini, Bədrəddini, şənələrinə tərif deyib, səmimi rəğbətə qarşılımışdı.

*«Dedi Feyzullah (Fəzlullah) danışməndləri
Gəldi dərşaxanəyə Rumun cevheri...»*

Bunlar təhsildə elm, ədəb kəsb etməkdə «cevhərini» - istedadını göstərən, bütün tələbələrə fərqlənmişlər. Dərslərini danışanda nitqləri «Nil, Ceyhun kimi axıcı» olarmış.

*«Zinde olsa İbn Sina, Boqrat (Hippokrat)
Hüsnü təbirində olardı mat.
Oxunan dərslərdən bular söz açdılar
Məclisi elmə cevahir sacdılar...»*

Musa Çələbi, Bədrəddin Simavi mədrəsədə Fəzlullahdan məntiq, nücum elmlərini, sufizmin sirlərini öyrənmişlər. Fəzlullah bunların istedadını həssaslıqla fərqləndirdiyi üçün, müəllif onu «Şeyx zərif» deyər səciyyələndirir. Ancaq menkıbədə onun taleyi haqqında bir söhbət getmir. Yalnız bölmənin sonunda çox ötəri, qeyri-müəyyən tərzdə müəllif bir beytdə yazır:

*«Ol zaman içində Şeyx namidar (məşhur)
Getdi Allah əmrinə ey mərdomdar (nəzakət sahibi)».*

Menkıbənin anladılan bölməsi iki tarixi sirri bərdən açır. Şeyx Bədrəddinin təfəkkür tərzini, dünyagörüşü Fəzlullahın mədrəsəsində yetişib. Onun fəaliyyətinin ideya mənbəyi bu müdərriyin dərslərindən başlamışdı. (Şeyx Bədrəddinin tarixi taleyi haqqında az sonra danışılacaq).

Sultan Muradın nəvəsi Musa Çələbi isə Fəzlullahın vəzirlik vəzifəsinə yüksəlməsinə vasitə olmuşdu. Dərin inam bəslədiyi müdərriyi ilə padşah babası arasında qarşılıqlı bir ünsiyyət yaratmışdı. «Fəzlullahın padşaha yaxınlıq kəsb etməklə vəzir olduğunu» yazan Aşıkpaşa oğlu doğru söyləyib. Sadəcə burda hansı vasitənin səbəb olduğunu qeyd etməmişdi.

Sultan Murad, Fəzlullahla ünsiyyətdə onun alimliyinə hörmətlə yanaşmış, ona böyük vəzifə vermişdi. Padşahı buna sövq edən, əlbəttə, Musa Çələbi olmuşdu.

Bir cəhəti xatırlatmaq lazımdır: Sultan Murad, Fəzlullahı siyasi ixtilaf nəticəsində vəzirlikdən çıxarmışdı. Ancaq onun həyatını saxlamağa çalışmışdı – görünür, nəvəsinin xatirinə. Fəzlullahı nəzarətdə saxlayan Baş qazi Mahmud Paşanın niyyəti isə tamam başqa idi. O, padşahın istəyinin əksinə gedib, Fəzlullahın edam edilməsinin qaçılmazlığına onu inandırmağa çalışırdı. Mevlana Fəxrəddinin casusluğu sayəsində məqsədinə nail olduğu məlumdur. Mahmud Paşanın buna can atdığı, Hüseyinin anılan hekayətində ilk əvvəldən nəzərə çarpdırılır. «Padşahın ziyadə meylini müşahidə etməklə iqdam edəmməyib (dayanmayıb), axırda Mevlana Fəxrəddinə yalvardı»...

Bu izahatlardan sonra, Şeyx Bədrəddin Mahmuddan (Simavidən) qısaca söhbət açmaq lazım gəlir. Onun fəaliyyətinin ideya əsaslarının Fəzlullahın dərslərindən başladığını bildirdik. Hansı ideyadan söhbət getdiyi şərhin gedişində aydın olacaq.

Şeyx Bədrəddin zamanının geniş dünyagörüşlü mütəfəkkir şəxsiyyətlərindən olub. Din, məntiq, təsəvvüf sahələrində bir neçə əsərlər yazıb. Ancaq İldırım Bayazıddan sonra oğulları arasında səltənət savaşı zamanı siyasi səhnəyə atılmışdı. Musa Çələbi qar-

daşı Süleyman Çələbi ilə müharibədə Ədimnəni ələ keçirib, taxta çıxmışdı (1411). O, burda hökm sürməyə başlayanda, Bədrəddin Simavini Kazıasker (Əsgəri Məhkəmə) təyin etmişdi. Taxta çıxmış bu şahzadə gənclik dostunu himayə edirdi. Şeyx Bədrəddin o dövrdə Türkiyədə mövcud feodal rejiminə qarşı fəal mübarizəyə girişmişdi. Sufiliyin müxtəlif qollarını təmsil edən müridlərin təhriki təbliğatını əslində bu məqsədə yönəlmişdi. İslam, xristian, yəhudi məzlumlarına dinlərin bərabərliyini təlqin edirdi. Bu ideya ilə birgə ümumi mülkiyyət şüarlarını yayırdı. Müxtəlif xalqlardan olan camaatı təbliğatla ruhlandırır, üsyana qaldırılmışdı. Getdikcə genişlənən bu üsyan böyük inqilabi hərəkata çevrilmişdi. Bu miqyaslı inqilabda, Börklüce Mustafa, Torlaq Kamal, Bədrəddin Simavinin yaxın silahdaşları olmuşlar. (Məlumatlara əsasən, xatırlanan Torlaq Kamal yəhudi əsilli idi). Börklüce Mustafa Aydın elində, Qara Burunda on mindən ziyadə xalqı ətrafına toplamışdı. Şeyx Bədrəddin inqilabı qanlı döyüşlərdən sonra amansızcasına yatırılmışdı. Şeyxin özü ələ keçirilmişdi; Heydər Hərəvi adında müftinin fitvası ilə edam edilmişdi.

Bu inqilabi əsas qayəsinə, xarakterinə görə Avropada Reformasiya hərəkatları ilə müqayisə etmək olar. Həmin dövrdə Çexoslovakiyada Yan Qus Hərəkatı daha məşhurdur. O, kilsə hökmranlığına qarşı çıxır, papazları imtiyazlardan, mülkiyyətdən məhrum etməyi tələb edirdi. Yan Qus 1415-ci ildə diri-diri tonqalda yandırıldı. Ancaq Şeyx Bədrəddin inqilabını sonralar Almaniyada olmuş kəndli müharibəsi ilə nisbətləşdirmək uyğundur. XVI əsrdə Tomas Münserin başçılıq etdiyi müəzzəm kəndli müharibəsi nəzərdə tutulur. Tomas Münser, eynilə Şeyx Bədrəddin kimi, birlik, bərabərlik şüarı ilə hərəkat edirdi. Zənginlərlə yoxsullar arasında qeyri-bərabərliyi ilk xristianlığın ruhuna zidd olan ədalətsizlik sayırdı. «Zənginlər nemətlərini yoxsullarla bölüşməli olduqları vaxt yetişib» deyirdi. Bu ruhda çağırışlarla əzabkeş dindaşlarını hakim təbəqəyə qarşı kütləvi üsyana təhrik etmişdi.

Anılan üsyanların izlədiyi niyyət utopik kommunizm səciyyəsi daşıyırdı. Burda bir həqiqəti vurğulayaq: Şərqdə, yaxud Avropada sosial utopiyalar zəngin tarixə malikdir. Varlı, yoxsul, hakim, məhkum siniflərə bölünməyən, istismarsız bir cəmiyyətə arzulamaq – əzəli idealdır. Folklorlarda, dinlərdə, poeziyada, fəlsəfədə bu ideal tarixən zamanın gerçəkliyinə uyğun yenidən dirçəlib. Sosial-siyasi zülmə qarşı xalq ovqatını əks etdirib. Bəzən radikal xarakter kəsb edib; siyasi üsyanla nəticələnib.

Bədrəddin Simavinin bu cəhətdən fəaliyyəti təsəvvüf görüşlərindən üsyankar ruhlu nəticə çıxarmasılə şərtlənib. Əsərləri sırasında «Varidat» kitabını təsəvvüfə (sufiliyə) həsr etmişdi. Onun əsərlərinin adlarını xatırladan nəvəsi «Varidat», xüsusən fərqləndirirdi. Babasının, Musa Çələbi ilə bərabər

sufizmin sirrini-elmi mənanini Fəzlullahdan öyrəndiyini yazırdı. «Elmi məani» anlamı əslində insanda ilahi başlanğıcı dərk etmək mənasını ifadə edir. İnsan varlığında ilahi ruhun öz-özünü dərk etməsi-sufizmin əsası, əsl qayəsidir. Onun vəhdət, bərabərlik, kamil insan ideali bu batini, intuitiv idrakdan irəli gəlir. Mü-təsəvvifin tapındığı Vəhdət eşqi, cəmiyyətin təbəqələrə, əks qütblərə bölünməsi ilə ziddiyyətdə idi. Sufizmdə azadfikirlik meylləri bu zəmində öz əksini tapırdı. Bəzən bu azadfikirlik sadəcə dünyagörüşü çərçivəsinə qapanıb qalmırdı. Cəmiyyətdə haqsızlıqlar doğuran sosial təzadlar ilə mübarizəyə sövq edir, siyasi ixtilafa gətirirdi. Sufilərdən neçələri siyasi niyyət güddükləri üçün öz ömür kitablarını faciəli sonluqla bitiriblər. «Ənəl-Həqq» nidasilə sufiləri ruhlandırان Xəllac Mənsur panteist dünyagörüşü üçün müdara çəkildi? Xəllac Mənsurun müasiri İbni Ən-Nədim onun hiyləgər xislətə malik olduğunu yazıb. «...Ancaq sultanların qarşısında cəsarət göstərirdi, böyük işlərə girişirdi və hökumət devirməyə can atırdı. Davamçılarına özündə ilahiyyət olduğunu, Allahla birləşdiyini söyləyirdi». (Annemarie Schimmel, Tasavvufun boyutları (ölçüləri), İstanbul, 2000, sayfa 78. Türkcəsi Yaşar Keçeci).

Belə ittihamlar bəzən o cümlədən Nəsiminin ünvanına deyilirdi. «*Aşık Çələbinin təzkirəsi*»ndə (XVI əsr) Nəsimi hökmdarların torpağında fəsad çıxarmaqda suçlandırılır. Təzkirəçinin bu hökmü Nəsiminin bioqrafiyasının siyasi cəhətlərilə bağlıdır. Fəzlullahla bərabər Türkiyədə siyasi fəaliyyəti xüsusundə yuxarıda danışıldı.

Nəsimi Şeyx Bədrəddin hərəkəti ilə əlaqəli idi; menkıbə müəllifi bu məlumatı xatırladı. Bunu Şeyxin Hələb türkmənlərlə görüşünü təsvir edəndə yazıb. Şeyx burda minlərlə tərəfdarları arasında olsa belə, çox ciddi təqibə məruz qalmışdı. Onu hiylə ilə təqib edən casusun əlindən qurtarıb, dərhal geri Türkiyəyə dönmüşdü. Bu casus bundan əvvəl Nəsiminin qətlinə fitva vermişdi. Menkıbənin 46-cı səhifəsində diqqəti çəkən bu xəbər qısaca belə ifadə edilib:

*«Birisı derlər (Şeyxi) oradan götürən
Nəsiminin selinə fitva verən».*

Deməli, Nəsiminin faciəli aqibətinin səbəbi Bədrəddinlə müttəfiqliyi idi. Onların ideya, əməl birliyi Fəzlullahın ənənəsinə bağlılıqla şərtlənirdi. Nəsimi Şeyx Bədrəddin üsyanının ideya zəmininin hazırlanmasında yaxından iştirak edən təriqətçilərdən olub. Bu səbəbdən təqiblərlə üzləşir, bir ölkədən başqasına keçirdi. Son dəfə Hələbdə ələ keçmiş, edam edilmişdi. Görünür, burda həbs edilən zaman bir xilas yolu görməyib, bu sətirləri yazmışdı:

*«Dedilər, miskin Nəsimi doğruya yoxdur zaval,
Müddəilər qalib oldu, hazır olgil başına».*

Menkıbə müəllifi təsvirində Nəsiminin Hələb

türkmənlərindən olduğunu bildirirdi. Bu məlumatın tarixi gerçəyə uyğunluğunu Nəsiminin bəzi sətirlərlə müqayisədə aydın görmək olar. Belə bir nümunə ilə bu fikri əsaslandırma bilərik:

*«...Nil ırmağı daşdı, tutdu Misrin çöhrəsini,
Uş Hələb Bağdadı buldum gör necə şad olmuşam.
Ta İraqıstanı gəzdim, bir müvəhhid bulmadım,
Aşığı-Misrəm, yenə müştəqi-Bağdad olmuşam».*

«Nil ırmağı daşdı...» sözləri yəqin Misirdə qarşılaşdığı həyəcanlı ictimai hadisənin rəmzi ifadəsidir. Bu hadisədən qurtarıb, «Hələb Bağdadı bulanda», keçirdiyi böyük sevinc hissini dilə gətirib. «İraqıstanı» - uzaq ölkələri dolaşsa belə, yenə Bağdadı ürək-dən sevir; onun həsrətini çəkib. Gətirilən sətirlərin bütün ruhu Hələb, Bağdad sevgisi ilə aşılanıb. Nəsimi burda həqiqətən dərin vətən sevgisini ifadə edib.

Nəsiminin Bağdaddan olmasını tarixdə zaman-zaman qeyd ediblər. Lətif təzkirəsində (XVI əsr) Bağdadda «Nəsim» adlı nahiyədən olduğu əks etdirilib. Bu nahiyənin adını təxəllüs olaraq daşdığı qeyd edilir. Ancaq əslində Nəsimi ümumiyyətlə «nəsim» kəlməsinin «səba yeli» mənasına uyğun təxəllüs seçmişdi. Səba yeli təsəvvüfdə ilahi qaynaqdan əsən həyatverici qüvvədir; xeyir başlanğıcının bir rəmzidir. Nəsimi özünün ruhu canlandıran şeirini səba yelinə bənzədir: «Badi-səba İsa kimi gərçi dirildir ölüyü... Onun sözündə rəmzləri kəşf edən arifin ruhu canlanır: «Ey badi-səba, var, xəbəri yarə ilət kim, Hüdhüd dilidir bunu Süleyman dəxi bil-məz...»

Bununla belə Nəsiminin Bağdad əsilli türkmən olduğu gerçəkdir. Aşık Çələbinin məlumatına görə Nəsimi türkməndir, ancaq onun Diyarbəkərdən olduğunu söyləyəndə yanılır. XVII əsrin türkmən şairi Əndəlib, soydaşı kimi, Nəsimi haqqında poema yazıb. XIX əsrin rus türkoqolu V.Smironov Nəsiminin mənşəyindən danışanda belə deyir: «Bioqraflar deyirlər ki, Nəsimi Bağdada yaxın bir kənddə doğulub, milliyəti isə türkməndir». (V.Smironov. *oçerk istorii turetskoy literaturı*, İPB, 1891).

Smironov eyni zamanda Fəzlullahın diri-diri yandırılması haqqında öləri təzədə qeyd edib. Ərəb hərf-lərinin gizli mənasını Quranın təfsirinə tətbiq etdiyinə görə qətl edildiyini deyir. Bu müdhiş qətlin səbəbi isə daha dərin idi.

Belə bir zəruri ricətdən sonra, yenə mövzumu-ana xəttini tədqiq etməyə qayıdaq. Bu dəfə Fəzlullahla Nəsiminin müasiri, pərəstişkarı olmuş türk şairi Rəfiinin yazdığını incələyək. Rəfi «*Gəncnamə*» poemasında Fəzlullahın, Nəsiminin Türkiyədə fəaliyyəti ilə bağlı müşahidəsini, düşüncələrini yazıb. «Gəncnamə» Nəsimi «*Divanı*»nin bir köhnə nəşrinə əlavə edilib. (İstanbul, 1844).

Rəfiinin yazdığına görə, onun dövründə Türkiyə

mühitində hürufilik bir canlanma, oyanış yaratmışdı.

*«San ölmüşdük həyat bulduq,
Zindanda idik nicat bulduq,
Bulduq çün Nəsimini Nəimin,
Oldu bizə rəhməti Rahimin».*

Müəllif xüsusilə Fəzlullahın hər tərəfdə tərəfdarlar qazandığını söyləyir. Hürufilərin pirinin qayəsinə qovuşanlar Xızır kimi imdada yetişirlər. Hətta şahzadələr onun təlimini öyrənməyə böyük həvəs göstəririlər. Allahdan başqa heç kimə qul olmaq istəməyənlər – «azadələr» onunla bir olmağı arzulayırlar.

*«Fəzlin mədədindən ey müslüman,
Hər guşədə Xızır var firavan,
Yəni nə qədərki qul vardır
Var istəki indi Xızır onlardır.
Şahzadələr olur ona taleb,
Azadələr istər onu raqib...»*

«Şahzadələr...» deyəndə, heç şübhəsiz, Musa Çələbini nəzərdə tutur. Onun Fəzlullahın mədrəsəsində Bədrəddin Mahmudla birgə oxumasından danışdıq.

«Göncnamə»də Fəzlullahın Bədrəddin Mahmudun niyyətlərinə istiqamət verdiyi vurğulanır.

*«Ol şəxsin (Fəzlullahın) olur məqamı Mahmud,
Ol verər ona cəmiyi maqsud».*

Ancaq o, bu tələbəsinə hansı məqsədi təlqin edirdi? Əsas məqsəd əzabkeş xalqın nicat yolunu göstərmək idi. Bu məqsədi gerçəkləşdirmək üçün, nicat tapan mənasi daşıyan «Naci» adında qrup yaradılmışdı.

*«Adı bu qoruhun (qrupun) oldu Naci
Hər dərdə bunlar qılır əlacı».*

Rəfiinin şahidliyi Fəzlullahla Bədrəddin Simavinin eyni ideala xidmət etdiklərini bir daha göstərir.

Bununla bağlı olaraq, Şeyx Bədrəddin haqqında bir tədqiqata münasibət bildirmək münasib olar. Xatırlayın: «Şerefəddin Mehmed, Simavna kadısı oğlu Şeyx Bedreddin. İstanbul, 1924». Müəllif Şeyx Bədrəddinin Konyada Fəzlullahdan dərs aldığını söyləyir. Ancaq bu müdərrisin kimliyini müəyyən edə bilmədiyi üçün, onu təqdim etməyə girişməyib. Hürufilərin rəisi Fəzlullahın ola biləcəyini sadəcə təsəvvür edib. Onun fikrincə Bədrəddin Simavinin «Varidat» əsərində hürufilik təsirinə rast gəlincə, gümanı doğrular. Özü isə gümanını doğrultmaq yönündə bir araşdırma etməyib. Şeyx Bədrəddinin mədrəsə müəlimi Fəzlullahın kimliyi Şerefəddin Mehmed üçün müəmmə olaraq qalıb...

«Varidat» əsərinin taleyinə gəlinə, bu xüsusda Ahmed Cevdet Paşanın (1823-1895) sözlərinə diqqət edin: «(Şeyx Bədrəddinin) elm-i təsəvvüfdən «Varidat»ı daha məşhurdur. Fəqət İstanbulda nüsxəsi tapılmır. Zira əsrimizdə Şeyxülislam olan məşhur Arif

Hikmət Bəy əfəndi, bu kitabı harda tapsa, ucuz baha deməyib alar, birdəfəlik yandırıp məhv edərdi» deyir. (Ahmed Cevdet paşa, *Ki-təsası enbiya, Peyğamberlər tarixi*, 16-cı cilt, İstanbul, 1955, sayfa 1745).

Dini fanatiklər Şeyx Bədrəddinin irsini yaymağı yasaq etmişlər. Onun mənəvi irsini unutturmağa çalışmaq hansı məqsədi güdürdü? Əlbəttə, məsələ təkcə düşüncə fərqi deyil, fikir ayrılığında deyildi. Əsas məqsəd Bədrəddin Simavinin sosial bərabərsizliyə, zülmə qarşı mübarizəsini təsəvvürlərdən yayındırmaq idi.

Şerefəddin Mehmed isə «Simavna kadısı oğlu Şeyx Bedreddin» kitabında onu səthi anlamırdı. Nazim Hikmət Türkiyədə siyasi məhbus olduğu illərdə həmin kitabı əldə edib oxumuşdu. Onun Şeyx Bədrəddin idealına zidd ruhda olduğunu düşünmüşdü. Özü Şeyx Bədrəddinin bərabərlik, birlik, qardaşlıq ideallarını dəyərləndirən maraqlı poetik dastan yazmışdı. (Nazim Hikmet, *Simavna kadısı oğlu Şeyx Bedreddin dastanı*. Ankara, *Dostyayınları*, 1966. *Atacın bir incelemeşiyle*).

Tədqiqatın sonluğunda Fəzlullahla bağlı söhbətimizi yenidən davam etdirək. Burda Cemal Berdakcının «Anadolu isyanları» araşdırmasını gözdən keçirək. Müəllif Şeyx Bədrəddin üsyanına təriqətçilərin təhrik etdiklərindən danışır. Hürufi təriqətinin təhrikçi təbliğatının daha şiddətli olduğunu yazır. «Hürufiliyin müəssisi olan Fəzlullah Astrabadinin müridləri bir bəla və müsibət tufanı kimi Anadolu içərilərinə yayılaraq və rast gəldikləri Bəktəşi təkkələrinə də girərək təlqinlərə və propaqandılara başlamışlardı. Fəzlin məşhur şagirdi Əli də (Nəsiminin əsl adıdır) Bəktəşi təkkəsinə yerləşərək, Bəktəşilik namı altında hürufilik əqidələrini nəşrə çalışmışdı. Fəriştə oğlunun həzranlarla dolu «Cavidanı da («Cavidanı-namə») ortada dolaşdı». (Cemal Berdakcı, *Eski Konya valisi, Anadolu isyanları, İstanbul, 1940, sayfa 87*).

Göründüyü kimi, Cemal Berdakcı Şeyx Bədrəddin üsyanının ideya qaynaqlarını gerçəyə uyğun göstərmiş. Fəzlullahla Nəsiminin bu cəhətdən fəaliyyətlərini diqqət mərkəzinə çəkib. Bu üsyana səbəb olduqlarını kəskin tənqidi ruhda vurğulayıb...

Mütəxəssis oxucuya təqdim edilən tədqiqatımızı burda tamamlamaq olar. Bu tədqiqat «Fəzlullah Nəsiminin iziylə» adlanır, ancaq məzmununa görə təkcə Fəzlullahla məhdudlaşmır. Onun tarixi taleyi Nəsiminin, Bədrəddin Simavinin taleyi ilə zəruri bir vəhdətdə olub. Fəzlullahla bağlı qaynaqlardan əxz etdiyimiz məlumatlar onun haqqında tarixi gerçəyi üzə çıxarır. Eyni zamanda Nəsimi taleyinin açılmamış müəmmələrini yenidən açır. Araşdırmada açığa çıxarılan tarixi həqiqətlər bu sahədə mövcud təsəvvürləri tamamilə təzələyir. Bu mövzunun gələcək tədqiqində müxtəlif rəvayətləri, uydurmaları aradan qaldırmağa elmi zəmin vardır.